

Victor NEUMANN

BALCANII, OTOMANII ȘI MARILE PUTERI

Comentarii la o carte de Mark Mazower

‘Introducerea formulei occidentale (a principiului naționalităților) printre acești oameni (din Balcani) a dus la masacre... (ele) nu sînt decît forma extremă a luptei naționale dintre vecini reciproc indispensabili, instigați de această idee vestică fatală’ (Arnold Toynbee).

Balcanii reprezintă o temă importantă a istoriografiei europene. Religios și cultural au fost dintotdeauna puntea de legătură a Europei cu Orientul. Societatea amintitului spațiu a fost adesea formată din oameni și comunități pașnice, fluiditatea identitară fiind o trăsătură dominantă. Integrați pe rînd pe rînd, total ori parțial, în imperiile roman, bizantin, otoman, austro-ungar și țarist, Balcanii au jucat și mai joacă un rol strategic pentru întreaga Europă. Segregarea în mici entități statale în secolele al XIX-lea și al XX-lea a fost rezultatul influențelor doctrinare central și vest-europene și mai puțin rezultatul aspirațiilor locale. Interesul enorm al marilor puteri pentru exercitarea influenței în zonă a fost însoțit de o asociere reală – deși întârziată - , la cultura și structurile politico-administrative ale Europei occidentale.

Într-o strălucită carte dedicată perioadei postbizantine a Balcanilor, istoricul Mark Mazower rescrie istoria regiunii dintr-o nouă perspectivă. Pornind de la numeroase izvoare, prezentînd viața socială și politică prin locuri și comunități, religii și limbi, evenimente și fapte, el contribuie la o înțelegere a trecutului și prezentului regiunii dincolo de tensiunile și limitele întreținute de politizata viață academică din regiune. Intitulată, *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, 2000 (Balcanii. De la sfîrșitul Bizanțului pînă azi, Traducere din limba engleză de Tudor Călin Zarojanu, București, 2019), cartea savantului american repune în discuție istoria întregului areal sud-est european văzută prin prisma mărturiilor documentare și nu a legendelor, a realităților social-politice și nu a prejudecăților cultural-lingvistice ori identitar-politice. Alături de vechea istorie, autorul narează și pe aceea nouă, în care include controversata și mult disputata “chestiune orientală”, formarea statelor naționale și geneza violențelor interne și internaționale. Urmărind comparativ desfășurarea lucrurilor, Mark Mazower evidențiază atît perioadele lungi în

care populațiile creștină, musulmană și iudaică au evitat conflictele, supraviețuind cu propriile lor tradiții, cât și acelea în care prin influențe vizibile ori invizibile Balcanii au fost transformați când “într-o necesitate secretă” (Leopold von Ranke), când într-un dorit și așa-numit “butoi cu pulbere al Europei”.

Care au fost trăsăturile dominante ale segmentului de Europă în care s-a făcut simțit doar ecoul Renașterii și Reformei? Unde și cum recunoaștem principalele repere spirituale ale lumii balcanice? Sînt ele mărturii ale continuității sau ale discontinuității? Observația istoricului ajută la clarificarea lucrurilor:

În Europa otomană (Balcanii), cea mai mare parte a populației - probabil în jur de 80% - a rămas creștină. Când religia islamică a pătruns în zona rurală, rareori a adus cu sine limba turcă: musulmanii bosniaci au continuat să vorbească limba slavă nativă; musulmanul Ali pașa din Ioannina vorbea albaneza și greaca, nu și turca; țăranii musulmani din Creta vorbeau greaca și savurau Erotokritos, poemul epic al insulei, la fel de mult precum creștinii, din care, dealtfel, se trăgeau cei mai mulți dintre ei. Dincolo de zonele din apropiere de Edirne, limba turcă rămînea în Balcani limba oficială în administrație, limitată la centrele urbane. Orașe precum Bosna-Sarai, Skopje și Sofia erau insule preponderent islamice, vorbitoare de turcă, sub control imperial, într-o mare creștină – așa cum existau orașe vorbitoare de limbă germană în Europa de Est slavă (Mazower, op.cit., p. 85).

În pofida convertirilor la Islam, acestea n-au avut loc în masă. Religia creștin-ortodoxă a rămas majoritară. În al doilea rînd, limbile locale, greaca, albaneza, slavona, româna, erau limbile vorbite de populațiile creștine, dar și de convertiții la Islam. În fine, o lungă perioadă, amalgamul populațional din Balcani a estompat diferențele comunitar-lingvistice și chiar pe acelea religioase, de unde metamorfozele identitare, împrumuturile de valori și practici traversînd granițele religioase. Familiile mixte și identitățile multiple au generat perspective comune asupra problemelor sociale și economice, contribuind la evitarea conflictelor¹. Observația lui Mark Mazower acreditează ideea că timp de sute de ani trăsătura fundamentală a Balcanilor – cu precădere în satele regiunii – a fost conservarea tradițiilor, a bisericilor, a bunelor relații dintre comunități. Toate fuseseră posibile mulțumită ecumenismului creștin-ortodox, patriarhiei ecumenice de la Constantinopol și protecției asigurată de sultanatul otoman tuturor practicilor religioase. Privitor la viața sătenilor aparținînd mai multor biserici, ea se explică prin faptul că

---

¹ Cf. și Victor Neumann, *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, Polirom, Iași, 2006; Idem, *Interculturalitatea Banatului*, Univ. Al.I.Cuza, Iași, 2015. Idem, *Neam, Popor sau Națiune? Despre identitățile politice europene*, Curtea Veche, 2005.

diferențele cultivate prin dogmele religioase jucaseră un rol minor comparativ cu evlavია, respectul pentru puterile cerești, înțelepciunea și cunoștințele despre divinitate:

Creștinii se foloseau de înțelepciunea musulmană strângând mici obiecte de cult și luând pământ sfânt din moschei sau tekke (loja dervișilor). În legenda unui martir creștin citim cum o femeie musulmană a fost vindecată de patriarh: acesta refuzase inițial să o primească pe motiv că <nu se cuvine să-i acceptăm pe cei străini de credința noastră>, dar s-a înduplecat, spunând că <pe cel ce vine la mine nu-l voi scoate afară>. Așa cum musulmanii mergeau la preoții creștini, îi vizitau și pe rabinii evrei. Citim, de exemplu, despre un musulman din secolul al XVI-lea care a jurat, cuprins de o febră periculoasă, că dacă se va însănătoși va renunța la atracția sa pentru băieți. După ce s-a vindecat, s-a gândit mai bine, dar nu a îndrăznit să-și încalce jurământul. Fiind avertizat de ulema din oraș că nu se poate sustrage unui jurământ, a căutat sfatul rabinilor din Salonic, să vadă dacă nu pot găsi o porțiță de salvare. (I-au sugerat să încerce cu femeii) (Mazower, op.cit., p.92).

Înțelesul dat religiei trimitea la ritual și la respectarea datinilor și mai puțin la smerenie și la îndrumare morală. Cultul era “o formă de asigurare”, iar diferențele de doctrină erau adesea necunoscute ori neglijate de țărani. Coabitarea mai multor comunități a condus la numeroase interferențe, la amalgamarea practicilor culturale. “Cele mai intime zone ale vieții personale au fost influențate de coexistența religiilor” (Mazower, op.cit., p.97). Coexistența a estompat diferențele dintre creștini și musulmani, dintre evrei și musulmani. De unde căsătoriile mixte, trăsătură caracterizând atât elitele, cât și țărănimea pentru o lungă perioadă de timp.

Mișcările religioase din Balcani din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea indică nu numai o apropiere a ideilor și credințelor, ci și un continuu transfer de valori. Faptul e impresionant, rar întâlnit în alte părți ale Europei. În cartea lui Mazower sînt citate multe exemple ce demonstrează acest aspect al vieții spirituale caracteristic Balcanilor. Liderii și țărani înțelepți ai satelor și-au dat mîna reușind adeseori să construiască punțile de legătură și un *sensus communis*. Chiar dacă nu e formulată astfel, *fuziunea orizonturilor* a fost prezentă în satele și cetățile din regiune, contribuind la minima armonie socială, la dezamorsarea conflictelor ori la împiedicarea războaielor cu străinii. Înainte de apariția ideii de națiune în jurul anilor 1800, înțelesul spiritual și reciprocitatea serviciilor dintre persoane și comunități fusese substanța istoriei acestui colț al Europei. Nicidecum, războaiele religioase ori purificarea etnică.

Circulînd dintr-o parte într-alta a continentului, învățații din Balcani au studiat, scris și publicat cărți, au multiplicat informații, au fost creatori ai punților de legătură între Est și Vest.

Din păcate, n-au beneficiat de instituții receptive la înnoiri și nici de un public cititor din sînul propriilor lor comunități. Excepțiile unor creatori de vîrf sînt importante, dar nu decisive în schimbarea mentalităților. De aici și transferul tîrziu de la rural la urban - sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor -, respectiv adoptarea setului de valori pretins de modernitate. Arderea etapelor de către clasa politică s-a dovedit parțial productivă, lăsînd adesea nerezolvate problemele educaționale, sociale și economice. Analfabetismul majorității locuitorilor regiunii a împiedicat schimbările în ton cu ideile reformatoare iluministe, schimbări vizibile și profunde în Anglia, Țările de Jos, Franța, Principatele germane, orașele-state italiene. Faptul pare de înțeles, fiind în nemijlocită legătură cu habitatul medieval, cu excluderea țărănimii din viața publică și inexistența drepturilor politice ale celor mulți pe toată durata secolului al XIX-lea. Impactul contribuțiilor intelectuale remarcabile s-a lăsat așteptat în Europa otomană în lunga perioadă de tranziție de la medieval la modern.

Orașele erau mai puține și au jucat un rol modest în viața social-culturală a locuitorilor, de unde lentă și întîrziata receptare a ideilor iluministe. Uneori, s-a întîmplat ca lumea să fi fost marcată de zvonuri, fanatism și violență. Modernizarea e vizibilă doar în sînul unei minorități reprezentată de intelectualitatea care în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea receptase gîndirea și transformările politice vest-europene. Acest segment însă n-a acordat suficientă atenție codului etic și normelor (presupuse de acesta) promovate de filozofia luminilor. A nesocotit bogăția de sensuri ale conceptului de modernitate, rezumîndu-se nu de puține ori la o nefericită imitare a lucrurilor. În acest context, comparația lui Mark Mazower dintre orașele din Balcani și cele din Europa Centrală și Est-Centrală îmi pare exagerată. Sofia, Belgrad sau București nu beneficiaseră de susținerea necesară înnoirilor administrative, Imperiul Otoman fiind slăbit în urma războaielor de dinainte și de după 1800. De unde, întîrzierea reformelor. Centre precum Pressburg (Bratislava), Prag (Praga), Ofen (Pesta), Neusatz (Novi-Sad), Karlowitz (Sremski-Karlovci), Czernowitz (Cernăuți), Temeswar (Timișoara) ș.a., cu circa un secol mai devreme fuseseră încurajate de Casa de Habsburg în fondarea noilor instituții administrative, economice și comerciale.

***

Răspîndirea ideii de naționalitate în mediile bisericesti și intelectual-laice, precum și slăbiciunile din ce în ce mai vizibile ale Imperiului Otoman au atras o transformare a relațiilor

sociale și politice. Treptat, noua doctrină identitară însușită pe parcursul secolului al XIX-lea avea să provoace rivalități teritoriale între comunitățile din interiorul Balcanilor, conducând la formarea celor dintâi state naționale din zonă. Mark Mazower are dreptate atunci când observă că independența lor indică o statalitate slabă. Întemeierea a fost fie contestată de vecinătatea imediată, fie stimulată și controlată de una sau mai multe dintre Marile Puteri. Cert este că acestea din urmă au arătat un interes pentru a cuceri zona sau pentru a avea acces la punctele ei strategice.

Marile Puteri erau puternic implicate în afacerile interne ale noilor state. Ele le alegeau regii dinte vlăstarele caselor regale europene care nu aveau obligații, le scriau constituțiile și le selectau consilierii militari și civili – de la bavarezii care conduceau Grecia sub regele Otto în anii 1840 pînă la rușii care stăpîneau Bulgaria, inclusiv armata și Ministerul de Război, în anii 1880. Ele stabileau granițele și ajustau teritoriile la conferințele internaționale, impunîndu-și vrerea asupra părților implicate prin diplomație de forță și constrîngeri economice. Și totuși, controlul lor asupra noilor state nu era pe deplin asigurat – așa cum au descoperit rușii în România și Bulgaria sau austriecii în Serbia. Marile Puteri cedaseră în fața forțelor naționaliste și creaseră state independente. După aceea au încercat să păstreze ceea ce mai rămăsese din Imperiul Otoman, dar eforturile lor erau zădărnice de tendința expansionistă a politicii țărilor pe care le creaseră. În aceasta constă instabilitatea fundamentală a noii situații din Balcani (Mazower, op.cit., pp.131-132).

În timp ce fostele imperii țarist și austro-ungar au acționat în direcția extinderii stăpînirii asupra pămînturilor balcanice, Franța, Marea Britanie și Germania au căutat să exploateze resursele economice, asigurîndu-și totodată un cap de pod în fața Rusiei, respectiv a viitoarei Uniuni Sovietice. S-a întîmplat ca unele să-și exercite o importantă influență prin intermediul intelligentsiei, proiectînd principiul naționalităților și, ulterior, ideologiile naționaliste. Instalarea propriilor idei politice și a propriilor lideri nu e decît un semn cu multiple consecințe în durata mai lungă a istoriei.

Istoricul Leopold von Ranke observă că Imperiul Otoman a fost o lungă perioadă tolerat de marile puteri dintr-o necesitate secretă, ele exercitînd asupra lui „o influență indirectă, invizibilă”. Ranke nu greșește, dar nu spune cine și ce fel de influență s-a exercitat asupra zonei. Aidoma altor istorici ai epocii romantice și postromantice, el știa prea bine că teoria etnonațiunii avusese un puternic impact în mediile intelectuale central și sud-est europene. Cu cîteva decenii mai devreme, Johann Gottfried Herder fusese preocupat de cultura și identitatea comunităților din Balcani, identificîndu-i natura exotică, trasîndu-i cele dintâi hărți, dezvăluindu-i particularitățile de limbă, tradiție și folclor. În cartea *Neam, Popor sau Națiune? Despre identitățile politice europene* am arătat semnificația descoperirilor lui Herder, faptul că reușise să

impresioneze mulți occidentali prin ideile sale. Exagerarea specificităților ori asocierea ostentativă a est-europeanului de natură și de formele primitive de viață devenise punctul de plecare pentru teoria speculativă a etnoidenității. Din păcate, ceea ce se vede la o examinare atentă a evoluției gândirii politice, Europei de Nord și de Vest “îi era inaccesibilă psihologia colectivităților și setul de valori culturale comune pe care și-au întemeiat viața și au evoluat populațiile amintitului spațiu. Religia ortodoxă, reprezentând platforma spirituală dominantă, situată cu mult deasupra particularităților lingvistice, era o mare necunoscută pentru mediile culturale iluministe și romantice germane.... ortodoxia contrazicea teza dragă lui Herder potrivit căreia limba e sufletul poporului... Etnicismul a fost (și a rămas) un împrumut..., supralicitarea diferențelor pe criterii etnografice fiind un artificiu menit să schimbe ordinea interioară medievală a zonei în conformitate cu modelul occidental...” (Victor Neumann, *Neam, Popor sau Națiune?*, ediția a III-a, București, 2015, pp. 168-169).

De reținut e faptul că principiul naționalității devenise „o sabie cu două tăișuri”, iar era ideologiei a supralicitat cultura identitară în dauna democrației. Etnodiferențialismul sau etnocentrismul avea să se transforme în cea dintâi referință a identității statale-naționale. Urmările au generat nu doar segregări teritoriale, dar și tragicele conflicte pe tot parcursul <secolului extremelor>. Astăzi – după două războaie mondiale și un război civil, după două regimuri totalitare - putem spune fără să greșim că tragediile europene din istoria recentă își au originea și „în sângeroasa intersectare dintre conflictele balcanice (pe criterii etno-culturale ori religioase, n.m.,VN) și concurența existentă între Marile Puteri. Era religiei se încheiase; era ideologiei se întrezărea; naționalismul le-a cuprins pe amândouă” (Mazower, *op.cit.*, p.147).

Multe dintre ipotezele și teoretizările istoricului sînt provocatoare, dar ele se bazează pe o cercetare temeinică a izvoarelor bibliografice fundamentale. Dincolo de posibilele critici pe care le vor formula cei cu convingeri subiective, limitate de politicile prezentului, cartea lui Mazower este remarcabilă prin argumentele, exemplele, narațiunile și ideile care contrazic lunga serie de stereotipuri despre istoria Balcanilor. Toate acestea au fost posibile mulțumită unei perspective dezideologizate asupra trecutului, redînd în imagini sui-generis adevărurile nespuse ale unei lumi doar aparent periferice.